

Ганна Капустян

---

*доктор історичних наук, професор
кафедри теорії, історії держави і
права Кременчуцького національного
університету ім. Михайла
Остроградського*

У статті йдеться про селянський повстанський рух на Півдні України, зокрема махновщину в контексті Української революції 1917—1921 рр. як частину селянської революції 1902—1922 рр. Порівняно форми і методи боротьби Українських січових стрільців і революційної повстанської армії Махна.

Ключові слова: селянство, повстанський рух, Українська революція, махновщина, Січові стрільці, Н. Махно.

The article covers peasant insurgency movement in the South of Ukraine, including the term of Makhnovshchyna, in the context of the Ukrainian Revolution in 1917—1921 as a part of the Peasant revolution of 1902—1922. An attempt to compare the forms and methods used by the Ukrainian Sich Riflemen (Sitchovi Striltsi) formation and the Revolutionary Insurrectionary Army of Ukraine under Makhno leading has been made.

Keywords: peasantry, insurgency movement, the Ukrainian Revolution, Makhnovshchyna, the Ukrainian Sich Riflemen (Sitchovi Striltsi) formation, N. Makhno.

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Розпад Австро-Угорської, Російської, Османської імперій посилив прагнення народів до самовизначення, поставив перед національною елітою завдання консолідувати суспільні зусилля задля відродження національних держав.

Загальновідомо, що історичний феномен «революція» — це такий стан суспільства, коли в ньому відбуваються доволі швидкі якісні зміни, які охоплюють політичний лад, соціально-економічні відносини, соціальну сферу. Політична революція обмежується переворотом у політичній сфері, соціальна революція охоплює відносини власності, соціально-економічні підвалини суспільного життя. І, як наслідок, суспільство виходить на якісно новий рівень політичної і соціально-економічної організації. У той же час національні революції — це у першу чергу революції політичні, в ході яких вирішується певне коло соціально-економічних питань. Конкретні умови національної революції визначають співвідношення державотворчих і соціально-економічних аспектів. Важливо, щоб останні відбувалися в контексті державотворення, не втрачаючи з ними зв'язку. Інакше соціальний аспект революції може перетворитися в самодостатній з небезпекою протиставлення державотворенню¹.

Українська революція 1917—1921 рр. певним чином збігається у часі з селянською революцією 1902—1922 рр. Відомо, що у Харківській та Полтавській губерніях відбулося масштабне селянське повстання 1902 р., яке стало передвісником революції 1905—1907 рр.

Соціальна картина тогочасної України свідчить про переважаючий селянський чинник. Незавершене аграрне реформування десятиліттями впливало на характер суспільно-політичних настроїв в українському селі. Падіння російського самодержавства у 1917 р. посилювало селянську надію реалізувати споконвічне селянське гасло «Земля і воля!». Тому не дивно, що в тогочасній Україні активізується селянський повстанський рух.

¹ Турченко Ф. Г., Кривошій Г. Ф. *Магістралі і глухі кути української революції // Українська революція 1917 — поч. 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. — Запоріжжя: Просвіта, 1998. — С. 14–15.*

Одразу після жовтневого перевороту розпочалась кампанія вторгнення большевицьких урядів в Україну. Основу такої експансії складало намагання большевиків накинати державну централізацію селянству — постачальнику зерна, носію української ідентичності. У вирі Першої світової війни опинились усі тогочасні імперії. Англіїці, німці, французи сприяли здійсненню вирішальних операцій на Заході. На Сході ж війна носила доволі радикальний характер в політичному, національному, соціальному аспектах, оскільки доля імперій і народів, підпорядкованих їм чи конфліктуючих з ними і один з одним, миттєво виявилась тісно пов'язана з наслідком війни. На Сході війна несла більш ідеологічне навантаження. Там вона здавалась «з самого початку війною за свободу народів»².

Соціально-економічний розвиток українського Лівобережжя, Правобережжя, Півдня мав ряд особливостей, які суттєво впливали на суспільно-політичну ситуацію того чи іншого її регіону.

Важливим видається дослідити причини селянського повстанського руху на Півдні України, його особливості на тлі загальноукраїнських питань, розмах, практичне вирішення актуальних для селянських трударів проблем.

Селянський повстанський рух на Півдні України у 1918—1921 рр., який у сучасників та істориків отримав назву за прізвиськом його керівника — Нестора Івановича Махна, є одним із ключових для розуміння суті і наслідків Української революції 1917—1921 рр. Махновщина — невід'ємна складова Української революції, яка своїм корінням відходить у дореволюційну епоху, ферментована німецькою окупацією, большевицькою експансією, загрозою білої контрреволюції, «воєнно-комуністичною політикою» большевиків.

Дослідник махновського руху М. Кубанін вважав, що найбільшу політичну активність виявили ті області України, які протягом 1905—1907 рр., а також і у 1917 р. були найбільш революційними. Так, на півдні України селянство було більш заможніше, ніж в інших регіонах. У їхніх господарствах застосовували більше сільськогосподарських машин, вони вирощували хліб на продаж. По-

² Грациози А. *Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917—1933.* — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 147.

міщицьке землеволодіння гальмувало господарську активність селян. Тому після падіння російського самодержавства вони масово долучились до «чорного переділу»³.

Мемуари большевика Володимира Антонова-Овсієнка, командуючого Південним фронтом Червоної армії, звертають увагу на стійкість махновських загонів у боротьбі з Антоном Денікіним, на постаті самого Н. Махна, його військовий талант⁴.

Переконаним захисником махновського руху виступив його активний учасник, колишній ідейний наставник Н. Махна Петро Аршинов (Марін). Фактично він був першим історіографом, який симпатизував селянському повстанському рухові. Цінність такої праці Аршинова у тому, що автор, будучи активним учасником подій, зміг використати оригінальні документи органів військово-політичного керівництва махновської армії. Аршинов характеризує політичну програму махновців, виступає по суті першим біографом соратників Махна⁵.

Зарубіжна історіографія також надавала позитивну оцінку Махну і його рухові⁶.

Новим етапом в історії вивчення махновського руху стали 1990-і рр. і початок ХХІ ст., як у Росії⁷, так і в Україні⁸.

Основу новітньої різнопланової історіографії махновського руху має скласти новий збірник документів «Нестор Махно. Крест'янское движение на Украине. 1918—1921: Документы и

³ Кубанин М. *Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны*. — М., 1928.

⁴ Антонов-Овсенко В. А. *Записки о гражданской войне. Т. 1—4*. — Москва; Ленинград, 1930—1933; Волин В. М. *Разъяснение: По поводу ответа Н. Махно*. — Париж, 1929.

⁵ Аршинов П. А. *История махновского движения (1918—1921)*. — Запорожье, 1995.

⁶ Волин В. М. *Разъяснение: По поводу ответа Н. Махно*. — Париж, 1929; Николаев А. Ф. *Первый среди равных*. — Детроит, 1947; Menzies M. *Makhno*. — Paris, 1972; Molet M. *Nestor Makhno in the Russian Civil War*. — London, 1982; Skirda A. *Les Cosaques de la Liberte*. — Paris, 1985; Skirda A. *Nestor Makhno, Les Cosaques de la Liberte (1888—1934)*. — Paris, 1999.

⁷ Див.: Комин В. В. *Нестор Махно: мифы и реальность*. — Калинин, 1990; Мосияк С. П. *Одиссея батьки Махно*. — М., 2002; Семанов С. Н. *Махно: Подлинная история*. — М., 2001; Шубин А. В. *Махно и махновское движение*. — М., 1998.

⁸ Верстюк В. Ф., Комбриг Нестор Махно. — К.: Інститут історії України (препринт), 1990; Верстюк В. Ф. *Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921)*. — К.: Наукова думка, 1992; Ермаков В. Д. *Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины // Социологические исследования*. — 1991. — №3. — С. 76—86 та ін.

матеріали». — М.: РОССПЭН, 2006. Документи збірника руйнують усталений образ Нестора Махна, сформований радянською історіографією, кінематографом та художнім словом.

Цей збірник завершує серію документальних збірників «Селянська революція в Росії: 1902—1922 рр.». На основі різнопланового комплексу джерел, серед яких багато введено в науковий обіг вперше, показано суть повстанського руху селян Півдня України у 1918—1921 рр., його причини, масштаби, програмні документи. В центрі уваги — події на Півдні України, де у лівобережних наддніпрянських районах від Катеринослава до Олександрівська, з півночі на південь і до Кривого Рогу на заході, на території тодішніх Катеринославської, Полтавської і Таврійської губерній у 1918 р. розгорнувся потужний повстанський рух, що тривав до 1921 р. Головну увагу збірник акцентує на самому повстанському рухові і Повстанській армії⁹.

Успіх справи значною мірою забезпечується силою впливу провідника, його особистими рисами. Саме у цей складний час до України, у рідне Гуляйполе повернувся Н. Махно. Тут він створив «Чорну гвардію» і приступив до практичних дій щодо розв'язання аграрних проблем. У серпні 1917 р. розігнав поміщиків та колоністів та поділив землю між селянами. За це він отримав заслужений авторитет у середовищі трудового люду¹⁰. Селяни обирають його «батьком». Гуляйполе і вся південна Україна стали потужним осередком селянської революції, яка охопила територію з населенням у 2 млн. осіб. Тут змогли протистояти як «білим» так і «червоним» і створити вільну «Махновію». Її учасники проявили ефективну політичну активність, селянську самодіяльність і воєнну винахідливість.

Селянські повстанці під проводом Н. Махна виробили власний варіант вирішення аграрного питання. Вони послідовно проводили гасло селянської революції про зрівняльний перерозподіл землі і вільне господарювання на ній — це було задекларовано Селян-

⁹ Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 7.

¹⁰ Волковинський В. Нестор Махно / Історія в особах: ХІХ—ХХ ст. — К., 1995. — С. 298.

ським союзом ще у 1905—1906 рр. Так, делегати Другого районного з'їзду повстанців Олександрівського повіту Катеринославської губернії (10 — 19 лютого 1919 р.) прийняли резолюцію, в якій зазначалось, що земельне питання остаточно може бути вирішеним тільки на Всеукраїнському з'їзді селян. Учасники з'їзду виступили проти приватної власності на землю, дотримуючись принципу: «земля нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто безпосередньо трудиться на ній і обробляє її власною працею¹¹.

Махновську ідеологію, навіть за широкого використання російської мови і гасел інтернаціоналізму, жодним чином не можна вважати антиукраїнською. В середовищі повстанської армії, в умовах боїв та походів формувався «український анархізм» — національна форма вчення, заснована на взаємопроникненні ідей теоретичного анархізму, народного світогляду і запорозьких традицій. Селяни бачили в махновському русі відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Територія і спадковість поколінь основної маси його учасників додатково підтверджують цю тезу. Н. Махно називав очолюваний ним рух не інакше як Українською Революцією.

Згідно з визначенням відомого історика анархізму М. Неттлау, «анархісти являють собою полярну протилежність по відношенню до націоналістів». Перші прагнуть до зруйнування держави, другі до її побудови. Але в Україні ці течії політичної думки не впали в свої крайні прояви і догматизм, що зробило можливим пошук взаєморозуміння. У вересні 1919 р. було укладено угоду Української Народної Республіки з Революційною повстанською армією України (РПА) (махновців). Події, що мали місце в околицях Умані, були одним з ключових моментів новітньої історії України, коли вона могла кардинально змінити свій хід, і, що важливо, на краще. З розквартированими в Умані січовими стрільцями у махновців склалися цілком добросусідські відносини. Тут зустрілися вигнанці рідних країв: окупованої поляками Галичини і захопленого денікінцями Запорозжжя. Для особистого знайомства з частинами Української Галицької Армії в Умань приїздив Н. Махно. Приїхав він з ескортом у кілька десятків кавалеристів та двома

¹¹ Телицын В.Л. «Бессмысленный и беспощадный»? Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов. — М., 2003. — С. 13.

кулеметами на тачанках. Розмовляв російською мовою. Офіційна махновська делегація, що окрім Батька включала ще чотирьох представників штабу РПА ім. Батька Махна, відвідала штаб Українських Січових Стрільців.

Махновці називали галичан «золоторукавчиками», по аналогії з «золотопогонниками», але без особливої злості. Січові «старшини» відгукувалися про махновців як про людей, наділених розмахом і відвагою, хоча й схильних «до криміналу».

Дітище Євгена Коновальця — стрілецтво — формувалося як міцна військова сила. Його фундатор відкидав усі передсуди «революційної демократичності в армії», виборності командирів, запровадив натомість суворе підпорядкування, культ авторитету старшини, товариськість у стосунках між командирами і рядовими, постійну політичну підготовку вояків¹². Функціонування Корпусу Січових Стрільців є прикладом прекрасно налагодженого військово-адміністративного апарату в умовах повної руйнації державних інституцій в перші дні діяльності Директорії. Неспроможна налагодити роботу державних органів, Директорія поклала на командно-адміністративну систему січового стрілецтва виконання різноманітних адміністративних завдань. Юрій Бойко вважає, що січове стрілецтво було чи не «єдиною ланкою у тодішньому житті, яка вносила струнку організованість, тверду дисципліну, систематичність у процес української революції». Цим принципам слідував Є. Коновалець, будучи комендантом Києва¹³.

Н. Махнові також вдавалося утримувати високу дисципліну та порядок в лавах повстанської армії завдяки демократичним устоям, що були покладені в її першооснову. Він — «Батько», обраний народом, — користувався високим авторитетом, повагою і довір'ям серед повстанців. Його накази застерігали і попереджували про наслідки у разі невиконання.

Махновщина відрізнялася від інших повстанських рухів того часу власною програмою, організованістю, відповідним озброєнням, обмундируванням. В РПА ім. Батька Махна надавалось багато уваги дисципліні, порядку, моральності повстанців, культурно-просвітницькій роботі.

¹² Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо-Східні землі. — Б. м. в., 1947. — С. 15.

¹³ Там само. — С. 19.

Звертаючись до селян Новоспасівки 18 березня 1920 р., махновці наголошували на тому, що «капіталісти і поміщики тримали трудящих у темряві, не допускали їх у середні і вищі школи, щоб таким чином темну масу було легше експлуатувати»¹⁴.

Головна ціль повстанського руху полягала у досягненні «безвладного трудового співжиття, позбавленого дармоїдів і комісарів-чиновників..., у запровадженні вільного радянського ладу. Без влади большевиків, без тиску будь-якої партії». «Батько» покладав великі надії на людей «книжних»: «А ви, письменні, що навчались до ладу, звільняйте людей бідних та давайте поведи»¹⁵.

При розгляді оригінальної документації штабу РПА ім. Батька Махна, зокрема, наказів Н. Махна і його соратників, привертає увагу їхнє бажання залишити після себе добру пам'ять серед народу. Зміст документів свідчить про те, що повстанці вірили в успіх «великої третьої соціальної революції» — про це у резолюції, прийнятій з'їздом селян, робітників та повстанців (28 жовтня — 2 листопада 1919 р.)¹⁶.

З'їзд визнавав, що суттю цієї революції є протест широких селянських і робітничих мас проти диктатури насилля і гніту будь-якої політичної партії і політичної влади. З'їзд вважав, що шляхом всенародної збройної боротьби селяни та робітники повинні повсюдно створити вільні суспільно-економічні організації, об'єднати їх і побудувати життя на «началах вільної суспільно-політичної організації; через внутрішню організацію і внутрішнє будівництво власного справді вільного і справді нового життя»¹⁷.

Командири вимагали від повстанців дотримуватись високої моральності. Про це свідчили їхні накази: «зобов'язую усіх повстанців до складу групи негайно припинити гру в карти на гроші чи речі, — наказував командир Петренко ударної групи військ ім. Батька Махна в наказі № 1 від 14 листопада 1919 р., — і строго-настрою стежити за тим, щоб партизани-повстанці не вживали спиртних напоїв...

¹⁴ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 324.*

¹⁵ Там само. — С. 338.

¹⁶ Там само. — С. 231.

¹⁷ Там само.

Товариші повстанці мають усвідомити, що усіякий протизаконний виступ заплямує нас назавжди і підштовхне до загибелі.

Якщо доведеться реквізувати і конфіскувати, то не окремим особам, а заявляти своїм командирам і особам, уповноваженим для цього, щоб попередити бандитизм». Наказ закінчувався закликком: «Товариші повстанці! Стежте за цією підлотою, бийте і виганяйте їх з нашої братньої родини... намагайтесь заслужити симпатію у середовищі народу своєю поведінкою, не вживайте грубих слів і висловів, не сваріться, поведіть себе як громадяни вільної країни»¹⁸.

Жорстокі умови воєнного часу безцеремонно втручалися в особисте життя мирних громадян. Перед повстанцями ставилось завдання нівелювати вплив воєнного лихоліття для мешканців територій можливої дислокації махновців. Про це свідчить бюлетень № 118 від 6 липня 1921 р. таємно-інформаційного відділу Ради народних комісарів УСРР про махновський рух: «Кінним складом банда постачається за рахунок обміну з селянами, до речі махновці за одного свіжого коня віддають двох своїх зморених... Розраховуються махновці з селянами грошима і цукром... Махновці дотримуються надзвичайно мирної політики стосовно селянства. Махно в наказі від 2-го червня забороняє грабувати села (в наказі — «не підлягає конфіскації» — Г. К.) і навіть вилучати з вітряних млинів зерно і комбікорм, погрожує розстрілом при невиконанні. Селяни відповідали махновцям співчуттям та доброзичливістю. ... сільські мешканці захоплено зустрічають махновців (наприклад, в Охтирському повіті Харківської губ.), села постачають їх продовольством, дуже часто селянство надає їм суттєву допомогу, інформує про дислокації червоноармійських частин і усіяко опікується раненими бійцями, які залишаються в селах»¹⁹.

У наказі, що обумовлював перебування у населених пунктах, твердилося: «Усім командирам і начальникам команд. Зобов'язую строго стежити за повстанцями, щоб не виїздили з лав і щоб не роз'їжджали по городам і баштанам... на це є дороги...» В селах

¹⁸ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 256-257.*

¹⁹ *Там само. — С. 645.*

«не проводити конфіскацій в хатах комнезаможних селян, якщо на це не отримано дозволу із Штабу і не були здійснені слідчі дії стосовно їх злочину»²⁰.

Ідея відновлення порядку поширювалась всюди. Так, повстанський комендант міста Бердянська у наказі від 14 жовтня 1919 р. попереджував повстанців і мешканців міста: «усім товаришам повстанцям платити за вхід до театру... Наказую усім власникам будинків... привести в триденний термін будинки і прилеглі території до відповідного санітарного стану»²¹.

Наказ № 1 від 12 серпня 1919 р. по 1-му Катеринославському повстанському полку націлював на жорсткі заходи стосовно тих, хто виробляв і споживав спиртне: «Товариші повстанці! Наказом командуючого армії Батька Махна наказується протягом двох днів з моменту проголошення цього наказу ліквідувати усі самогонні апарати. Усіх п'яних повстанців затримувати, роззброювати і відправляти в розпорядження Батька»²².

Н. Махно був зацікавлений просвітницькою діяльністю. 14 листопада 1920 р. (часи чергового союзу командуючого РПА ім. Батька Махна з большевиками) Рада революційних повстанців України (махновців) поставила вимогу перед Штабом Південного Фронту «надіслати наукову літературу до лекцій з історії, по робітничому і селянському питанню, по анархізму, соціалізму, а також революційні п'єси: Горького — “На дне”, “Враги”, “Мирабоб”, “Жань и Мадленко”, Белого — “Безработные”, “Степняки” і “Непогребенные”, Дмитрієва — “Рабочая слободка»»²³.

Дотримання порядку, дисципліни, шанобливого ставлення до простих трудівників відповідало меті повстанського руху. Цьому була підпорядкована і система покарань за порушення норм і правил, які визначали боездатність і мобільність РПА ім. Батька Махна. Про це свідчили і опоненти Н. Махна: «Дисципліна надзвичайно строга: за невиконання бойового наказу, за боягузтво — розстріл,

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 658. — Арк. 8.

²¹ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост.]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 866.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 525.

за дрібні провини — б'ють. Власного комскладу повстанці бояться, накази виконують беззастережно. Комсклад переважно унтер-офіцери і підпрапорщики старої армії, колишніх офіцерів всього три. Комсклад має добру бойову підготовку і великі практичні навички партизанської війни. До командирів полків призначення виборне, але зустрічається і призначення»²⁴.

Принципи порядності і справедливості — важливі складові майбутнього суспільства, до якого прагнули повстанці: «заперечуючи державу і владу, махновці висувають нові форми державного і суспільного життя, а саме безвладні федерації економічних організацій..., які регулюють економіку, опікуються виробництвом, товарообміном, розподілом і транспортом для усієї держави... Усі фабрики, заводи, землі передаються в руки виробничих професійних союзів, які не виконують вузьких професійних зобов'язань — захищають працю робітників, розпоряджаються усім народним добром.

Повстанці-махновці борються за повну самостійність і свободу України. Їхньою найближчою метою є знищення Денікінської армії і установаження Української Безвладної Трудової Федерації», — читаємо в листівці «За що борються махновці»²⁵.

Прагнення махновців покращити життя трудового люду знаходило підтримку у його середовищі. Про це писав французький публіцист Стефан Роже: «Усе населення села Молочанське зібралось на майдані біля церкви, оскільки ні за популярністю, ні за заслугами не було рівних Махну. Як тільки він виїхав на коні — звідусіль аплодували. Уже те, яким чином Махно прибув на зустріч, коли він вітав усіх посмішкою, стало народу зрозумілим, що це розумна людина, з характером вождя, що він такий же пролетар, як і ми, що він справжній друг, його надихає велика любов до тих, хто страждає і горить ненавистю до пригноблювачів... Саме тоді, коли він спускався з трибуни, розпочалися овації: “Нехай живе революція!”, “Геть буржуазію!”, “Нехай живе Махно!” Тоді я зрозумів, наскільки велика і заслужена була популяр-

²⁴ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 489.*

²⁵ *Там само. — С. 290—291.*

ність Махна на Україні. Вождь великого масштабу, в першу чергу пролетарій і революціонер, ним захоплювався народ, — таким я побачив Махна»²⁶.

Ідеї махновського руху були надзвичайно популярні і в середовищі червоноармійців, адже вони переважно були вихідцями з селян. Про це свідчить телеграма Орлова — помічника командира Української запасної армії Головному політичному управлінню Револуційної воєнної ради Республіки: «Агітація махновців поступово і зовсім непомітно почала проникати не тільки в народні маси селянства, а й червоноармійські лави... в одному із полків військ Внутрішньої служби розпочався розклад»²⁷.

Н. Махно власним способом життя підтверджував на практиці ідеали справедливості. «Махно і його штаб живуть надзвичайно скромно, бандитизм не помітний», — зазначав В. Антонов-Овсієнко, командуючий Українським фронтом (2.05.1919 р.)²⁸.

Екстремальні умови селянського повстанського повсякдення, зумовлені подіями воєнного часу, вимагали відповіді на питання щодо внутрішньої самоорганізації і управління суспільством.

Глибока переконаність всенародно обраного селянського лідера Батька Махна про необхідність створення Селянської республіки знаходила щире підтримку у селянському середовищі.

Вічні загальнолюдські цінності «земля», «правда» і «воля» склали основу Гуляйпільської «єдиної братньої сім'ї робітників і селян», управління якою могли б здійснювати трудові ради, «які перебували б поза тиском будь-якої партії», вільно обирались на безпартійній основі²⁹.

Програма махновського руху передбачала створення радянського ладу, основу якого склали принципи народного самоуправління³⁰. Вільні, виборні безпартійні ради мали б забезпечувати функціонування як господарського, так і громадського життя, за-

²⁶ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 143.*

²⁷ *Там само.* — С. 519.

²⁸ *Там само.* — С. 129.

²⁹ *Там само.* — С. 74.

³⁰ *Там само.* — С. 12.

хищати інтереси народу, а «не різних вузько партійних комісарів, які накидали зверху свій партійний гніт»³¹.

Майбутнє облаштування народного самоуправління обговорювалось на представницьких форумах Гуляйпільського району за особистої участі Батька Махна. В дискусіях 2-го Гуляйпільського районного з'їзду фронтовиків, Рад і підвідділів (2—16 лютого 1919 р.) зазначалось різке несприйняття диктату будь-якої політичної партії в роботі Рад як органів місцевого самоуправління. Так, селянин Чорнокнижний говорив з цього приводу: «Ми безпартійні повстанці, піднялись на повстання проти усіх наших гнобителів, не допустимо нового закріпачення, від якої б партії воно не виходило. Скажемо усім нашим ворогам: “Геть з дороги!” Ми самі в змозі побудувати власне вільне життя...»³². Селянин Се-
рафимов говорив: «Ще не закінчена боротьба з контрреволюцією, що наступає звідусіль, як перед нами виростає нова загроза — загроза партійна, большевицька, яка створює для нас нові ланцюги державно-большевицькі. Большевицький уряд намагається переконати, що служить інтересам робітників і селян, що несе звільнення трудящим. Він називає себе “соціалістичним”, каже, що працює під гаслом “соціальної революції”. Але навіщо він прагне владарювати над нами зверху зі своїх кабінетів? Товариші, ми знаємо від наших братів із Великоросії, яку там большевики творять революцію... Ми знаємо, що там у народі немає свободи, що там владарює партійна наруга, большевицький хаос, насилля комісародержавія. І коли така партія намагається надати і нам на Україні такі “свободи”, то ми не потребуємо таких учителів та опікунів, ми не потребуємо диктаторів, ми самі собі в змозі влаштувати нове життя»³³.

Учасники форуму закликають селян влаштовувати дієві Ради, делегуючи до їх складу ініціативних і відповідальних товаришів. Повстанець-анархіст Бойко закликав створювати «Ради, які б перебували поза усілякими партіями»³⁴.

³¹ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 84.*

³² *Там само.* — С. 73—74.

³³ *Там само.* — С. 74.

³⁴ *Там само.*

Головуючий Веретельніков, звертаючись до делегатів у своїй полум'яній промові, націлював селян створювати селянські, економічні, безпартійні, вільно обрані Ради, «скеровувати до них чесних товаришів, які розуміють ваші інтереси... гуртуватись міцно навколо цих селянських економічних організацій, не дозволяти нікому ззовні заважати будівництву вашого життя»³⁵.

Ідея народного самоуправління втілювалась у практику повсякденного життя. Делегат Гончаренко від Покровської Ради говорив: «Облаштування нового життя іде у нас швидкими кроками. Хліб увесь взято на облік, шкіряний завод перейшов у відання Ради і працює успішно. Організовані зброярська і чоботарські майстерні, які працюють для потреб трудящих, які борються на фронті для звільнення трудового люду від гніту і закабалення. Організована допомога для родин товаришів, які загинули на фронті»³⁶. Делегат Жовнер від Успенської ради повідомляв, що Рада взяла весь хліб на облік і по можливості допомагає матеріально незабезпеченим селянам³⁷.

З метою формування і розподілу бойових сил на місцях організувались воєнно-революційні ради, де питанням самодисципліни, внутрішнього порядку серед повстанців приділялась достатньо велика увага. У виступі Н. Махна підкреслювалось, що після відходу авантюриста Керенського (і компанії) «управління державою перейшло в руки трудового народу у формі вільно обраних Рад», однак пізніше монополію на них оголосила партія большевиків: «Хто не був запатентований як большевик, той не міг уже більше бути в Радах, сприймали його як ворога народу»³⁸.

Перші місяці правління большевиків засвідчили їхні справжні цілі і методи, подібні до правління царського уряду, а саме: «большевицькі “надзвичайки” і царська охрнка, продовольчі загони і комітети бідноти, куди обирається хто завгодно, тільки не трудящі». Форми і методи правління царського самодержавства і

³⁵ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 79.*

³⁶ Там само. — С. 76.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. — С. 80.

радянських большевиків аналізувалися делегатами, які приходили до висновку: «Влада Радам! Геть комнезами!»³⁹.

Делегати з'їзду фронтовиків Рад і політвідділів надали принципову оцінку діяльності радянського уряду: «Радянський уряд Росії і України своїми наказами і декретами прагне будь-що забрати у місцевих Рад робітничих і селянських депутатів їхню свободу самодіяльності. Нами не обрані, але урядом призначені політичні і різні інші комісари спостерігають за кожним кроком місцевих Рад і безпощадно розправляються з тими товаришами із селян і робітників, які виступають на захист народної свободи проти представників центральної влади. Вони називають себе робітничо-селянським урядом Росії та України, сліпо ідуть на поводу у партії комуністів-большевиків, які у вузьких інтересах своєї партії проводять ганебне непримириме цькування усіх інших організацій. Прикриваючись гаслом “диктатури пролетаріату”, комуністично-большевики оголосили монополію для своєї партії, вважаючи усіх інакомислячих контрреволюціонерами»⁴⁰.

Заперечуючи державу і владу, «махновці висувають нові форми громадського життя, а саме: безвладні федерації економічних організацій. Ці федерації... є лише економічними регулюючими органами, у віданні яких виробництво, товарообмін, розподіл і транспорт усєї країни». Замість регулярної армії створена Повстанська армія з виборним командним складом⁴¹.

Ідеї народного самоуправління, що їх проповідували махновці, і спроби втілити їх на практиці захопили чималу народну аудиторію. Про це змушені заявляти представники місцевих компартійних органів: «В день святкування третьої річниці Жовтневої революції відрядженими агентами було організовано ряд мітингів у селах, водночас ними було організовано волревкомми і комнезами. Однак підйому революційного духу у дні торжества, на жаль, не помічено. Пояснюється це різко вираженою підтримкою з боку селян Батька Махна» (Із телеграми завідувача інформаційно-ін-

³⁹ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 82.*

⁴⁰ *Там само.* — С. 86—87.

⁴¹ *Там само.* — С. 291.

структорським підвідділом Бердянського повіткому КП(б)У Сафронова 18.XI.1920 р.)⁴².

Зародження та розвиток ідеї народного самоуправління у формі вільно обраних безпартійних Рад знаходило живильне підґрунтя широкої народної підтримки. Незнищенна життєдайність захоплюючого суспільного феномену махновщини зайняла вагоме місце в історичній пам'яті українського народу.

---

⁴² *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: док-ты и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. Док-ты и мат-лы / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина; [А. Т. Капустян — ответ. сост]. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 529.*